

Ewangeliczna działalność unickiego duchowieństwa na Kijowszczyźnie w drugiej połowie XVIII w.

Walentyna Łoś

BIBLIOTEKA WYDZIAŁU FILOLOGICZNEGO
UNIwersytetu Jagiellońskiego
ORCID: 0000-0002-9748-8844

ABSTRACT

Evangelical activity of the Uniate clergy in the Kiev region in the second half of the 18th century

The article is devoted to important issues of the evangelical activity of the Uniate Church, paying particular attention to the Uniate catechisms and their use among Uniate clergy in the lands of the Kiev region in the second half of the 18th century. Moreover, the article raises important issues concerning the education of the clergy and the religious mentality of the population of the studied areas.

KEY WORDS: Uniate Church, clergy, 18th century, catechisms, evangelical activity, Kiev region

SŁOWA KLUCZOWE: Cerkiew unicka, duchowni, XVIII wiek, katechizmy, ewangeliczna działalność, Kijowszczyzna

Druga połowa wieku XVIII jest czasem aktywnej ewangelizacji duchowieństwa Cerkwi unickiej (greckokatolickiej) na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Właśnie wtedy Cerkiew unicka (lub Slavia Unita, nowa przestrzeń religijna znajdująca się między starożytnymi Slavia Orthodoxa i Slavia Latina) odnotowała najwięcej osiągnięć¹, przede wszystkim w działalności ewangelicznej. Rozwój Cerkwi unickiej był odmienny w różnych częściach Rzeczypospolitej. Przykładem tego jest Kijowszczyzna, jeden z najbardziej różnorodnych obszarów Rzeczypospolitej z punktu widzenia geopolitycznego, ponieważ graniczył on z państwem moskiewskim i znajdował się w sferze wpływów tego mocarstwa oraz konfesyjnego, bo miał dawne i silne tradycje prawosławne².

Dane badanie porusza zagadnienia rozwoju katechizmów Cerkwi unickiej w wieku XVIII oraz ich zastosowanie praktyczne w parafiach unickich na przykładzie Kijowszczyzny.

Cerkwi unickiej poświęcona jest ogromna ilość literatury, w związku z czym na użytek niniejszego artykułu skupimy się tylko na współczesnych opracowaniach dotyczących katechizacji i pracy duszpasterskiej. Najpierw trzeba omówić monografię rosyjskiej badaczki Margarity Korzo o ukraińskich i białoruskich katechizmach z XVI i XVIII w., pracę pozostającą do dziś najlepszym i najbardziej szczegółowym rozwinięciem tego zagadnienia³. W monografii badaczka ukazuje wpływ katolickiej

1 Pojęcie przestrzeni kulturowej i religijnej – koncepcja historiograficzna włoskich badań Ricardo Piccolo, którą promował znany ukraiński historyk Ihor Skoczylas.

2 O skomplikowanej sytuacji tego terenu pisze badaczka Irena Wodziańska w monografii *Zmierzch Unii: struktury terytorialne i personalne Cerkwi greckokatolickiej w drugiej połowie XVIII wieku na Braclawszczyźnie*, Lublin–Tchew 2018.

3 М. Корзо, *Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований*, Москва 2007, s. 672.

- 4 I. Wodzianowska, *op.cit.*
- 5 B. Lorens, *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*, Rzeszów 2014.
- 6 J. Getka, *Świat chrześcijański wobec dziedzictwa słowiańskiego. Wyobrażenia ludowe w bazylijskich teologiach moralnych (XVIII wiek)*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2016, t. 16; *eadem*, *Język „Nauk Parafialnych” (1794) – ukraiński wariant prostej mowy końca XVIII wieku*, Warszawa 2012; *eadem*, *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylijskie XVIII wieku*, Warszawa–Lublin 2019.
- 7 W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1998, s. 47.

katechetycznej tradycji na katechizmy Cerkwi wschodniej od samego początku ich powstania oraz narastającą tendencję kształtowania sposobu wyrażania podstaw doktryny, a także stopniową konfesjonalizację tekstów w XVII i XVIII w. Zagadnienia teoretyczne, które tak skutecznie poruszyła badaczka, wymagają praktycznego potwierdzenia, do dziś słabo opracowanego w literaturze naukowej. Mianowicie – powstaje pytanie, jak aspekty konfesjonalizacji tekstów odbijały się na poziomie nauczania podstaw wiary zwykłych parafian, tj. wiernych Kijowszczyzny, obszaru z silnymi wpływami prawosławnymi oraz zabobonami ludowymi; regionu, gdzie unicka działalność misyjna zderzyła się z silną lokalną opozycją wspieraną przez propagandę państwa moskiewskiego. Należy tu podkreślić, że kwestie działalności unickiego duchowieństwa na Braclawszczyźnie (graniczącej z Kijowszczyzną) poruszyła badaczka Irena Wodzianowska w swojej monografii⁴. Zagadnienie pracy duszpasterskiej omawia również Beata Lorens⁵, a kwestie zabobonów ludowych oraz badania kazusów z językowego punktu widzenia rozważa Joanna Getka w szeregu swoich artykułów⁶.

Postaramy się rozważyć powyższe kwestie w niniejszym artykule. Prowadzenie badań pod takim kątem unaocznia skutki działalności ewangelicznej Cerkwi unickiej w wieku oświecenia na obszarze ziem pogranicznych oraz mity z nią związane. Źródłową podstawą artykułu są teksty wizytacji cerkwi unickich w drugiej połowie XVIII w., znajdujące się w Instytucie Rękopisów Biblioteki Narodowej Ukrainy im. Władimira Wiernadskiego w Kijowie.

Ogólna charakterystyka regionu

Według cerkiewnej organizacji Kijowszczyzna była częścią metropolitalnej diecezji kijowsko-wileńskiej, w skład której wchodziły województwa kijowskie, braclawskie, białorusko-litewskie⁷ oraz część wołyńskiego

i podlaskiego. Była ta diecezja najbardziej rozległa, co z kolei powodowało problemy w jej organizacji. Województwo kijowskie, według statystyk z roku 1782, liczyło 23 dekanaty unickie⁸.

Funkcjonowania Cerkwi unickiej różniło się w poszczególnych regionach Rzeczypospolitej, dlatego każdy potrzebuje szczegółowego opisu. W swojej działalności ewangelicznej hierarchia unicka napotykała wiele problemów na Kijowszczyźnie. Był to niezwykle problematyczny obszar dla ewangelizacji unickiej, który znajdował się na pograniczu wpływów wschodnich i zachodnich. Chociaż oficjalnie Cerkiew unicka zdobyła tu panujące stanowisko jeszcze na początku wieku XVIII, to do końca tego stulecia spotykała się z różnorodnymi trudnościami. W tym czasie ziemie te były niestabilne z punktu widzenia politycznego, ponieważ znajdowały się w pobliżu Imperium Rosyjskiego, które pod hasłem obrony spowiadania prawosławnego cały czas ingerowało w sprawy wewnętrzne Rzeczypospolitej⁹. Zatem ziemie te były najbardziej uciskane przez rosyjskich żołnierzy. Częstym zjawiskiem na Kijowszczyźnie była zmiana religii wśród duchowieństwa oraz wiernych pod naporem wojska rosyjskiego. Ten niepewny stan przyczynił się do powstania specyficznej religijnej tożsamości ludności, charakteryzującej się rozmyciem wyznaniowym. Jeżeli tereny Wołynia były bardziej konserwatywne i zrównoważone, to Kijowszczyzna w wieku XVIII stanowiła kraj ciągłych zmian, migracji i ataków wojskowych, więc wszystko to powodowało wiele trudności w działalności ewangelicznej.

Równocześnie warto podkreślić silne duchowe wpływy kijowskich świątyń prawosławnych (Kijewo-Petscherska Lawra, katedra św. Michała), do których unicy, jak i prawosławni nadal pielgrzymowali mimo zakazów władz duchownych¹⁰. Zalecenia dla pasterzy wprowadzone przez synod zamojski, a dotyczące nowości w liturgii, m.in. „odprawiania [jej] po nowemu” oraz zakazu celebrowania mszy świętej przez duchownych „wołoskich”

⁸ M. Radwan, *Socjografia Kościoła greckokatolickiego na Bratysławszczyźnie i Kijowszczyźnie w 1782 roku*, Lublin 2004, s. 15.

⁹ Chodzi tu o powstania religijne w drugiej połowie XVIII w., między innymi koliszczyznę 1768. Na ten temat powstała ogromna ilość kontrowersyjnej literatury, której analiza nie jest tematem niniejszego artykułu.

¹⁰ Zob. М. Довбищенко, В. Лось, *Унійна Церква на Київщині 1793–1839 рр. (загальний огляд)* [w:] *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, вип. XIV–XV, Дрогобич 2011, s. 211–227; В. Лось, *До питання релігійності уніатського населення Правобережної України наприкінці XVIII ст.: на прикладі посвят церков та чудотворних ікон* [w:] *Болховітінський щорічник*, Київ 2013, s. 110–134.

¹¹ Zob. osobliwości latynizacji na ziemiach ukraińskich po synodzie zamojskim w znanej pracy Sofii Senyk. С. Сенік, *Латинізація в українській католицькій церкві*, Люблін, Свічадо 1990, s. 246.

¹² Zob. J. Getka (*Świat chrześcijański...*, s. 402), która poddaje analizie zbiory kaznodziejskie, mianowicie – *Собрание пръпадковъ 1722, Поучение о с[вя]тих тайнах, Богословія правоучителная 1756*, będące zarazem znakomitą materiałem kulturoznawczym dotyczącym praktyk ludowych w XVIII w.

¹³ M. Ślusarska, *Ku odnowie życia religijno-moralnego wiernych i poprawie ich obyczajów. Duchowieństwo diecezji wileńskiej w okresie pontyfikatu biskupa Ignacego Jakuba Massalskiego (1762–1794) a oświeceniowa reforma katolicka*, „Senoja i Lietuvos literatura” 2012, vol. 33, s. 177.

¹⁴ Zob. J. Getka, *Świat chrześcijański...*, s. 406.

¹⁵ Zob. *Wizytacje generalne parafii unickich w województwie kijowskim i braclawskim po 1782 roku*, M. Radwan (oprac.), Lublin 2004, s. 185.

(prawosławnych księży z Wołoszczyzny), świadczą o dość mocnych wpływach tradycji prawosławnej istniejącej jeszcze w drugiej połowie XVIII w. na badanych ziemiach mimo pracy duszpasterskiej Cerkwi unickiej¹¹.

Brak stabilności politycznej i religijnej spowodował, że na badanych obszarach obserwujemy luki świadomości wiernych w podstawach wiary chrześcijańskiej. Pozostało tu dość sporo pogańskich zabobonów. Wiara w czakłunstwo i magię pobutową była powszechnym zjawiskiem na tych terenach, a szczególnie na ziemiach wschodnich. I właśnie z tym walczyli duchowni unicy¹².

Wiek oświecenia cechuje się wykorzeniem zaboobonów, ciemnoty i zacofania. Wiadomo, że procesy te występowały w różnych regionach Europy i były postulatami oświecenia europejskiego. Ruch reformatorski dotyczył zarówno Kościoła katolickiego, jak i protestanckiego¹³. Bez wątpienia nie ominął i Cerkwi unickiej. Badaczka Joanna Getka podkreśla, że w pierwszych unickich naukach teologicznych było sporo przykładów, uwiarygodnionych konkretnymi miejscami wydarzeń czy nazwiskami znanych osób, świadczących o głębokim przenikaniu się wierzeń cerkiewnych i ludowych. Zostały one usunięte po 1745 r., co może świadczyć o chęci wypłenienia magicznego myślenia u chrześcijan, z jednej strony, z drugiej zaś – o ewolucji świadomości religijnej¹⁴. Protokoły wizytacyjne również zawierają wzmianki o walce duchownych z zabobonami, tak więc jeden z parochów otrzymał pochwałę, że „w wykorzeniu błędów i zaboobonów czuły”¹⁵. Chociaż mamy wątpiwości, czy wpływy oświeceniowe doszły do ludności na badanym obszarze, dotyczyły przede wszystkim elit cerkiewnych, które dążyły do racjonalizacji i oczyszczenia kultu religijnego ze wszelkich zabobonów.

Wszystko to tworzyło specyficzną religijność ludową, w której pogańskie wierzenia były ściśle związane z chrześcijaństwem, a Cerkiew unicka cechowała się wpływami tradycji prawosławnej i mocnym kultem świętyń tego wyznania w Kijowie. W związku z tym badane obszary

były niezwykle trudne do ewangelizacji przeprowadzonej przez duchownych unickich.

Hierarchia unicka miała przed sobą kilka ważnych zadań, niejednokrotnie tożsamy z tymi narzuconymi Kościołowi katolickiemu, zwłaszcza w kontekście wzmacniania wewnętrznych postaw religijnych i ducha ewangelicznego, a nie zewnętrznych praktyk kultowych charakterystycznych dla religijności i obrzędowości ludowej¹⁶. Kolejnymi ważnymi obowiązkami Cerkwi unickiej na tym terenie było: wprowadzanie nowych dogmatycznych zmian zaczerpniętych z nauki Kościoła katolickiego; pokonywanie wpływów prawosławnych, które miały silne wsparcie w Imperium Rosyjskim; i wreszcie – rozwinięcie Cerkwi odrębnej od Kościoła katolickiego i prawosławnego. Wszystko to było bardzo trudne do wdrożenia, zwłaszcza na ziemiach Kijowszczyzny, będącej wciąż pod nadzorem moskiewskim.

Katechizmy w ewangelicznej działalności Cerkwi unickiej

W drugiej połowie XVIII w. widocznie wzrósł poziom wykształcenia parochów unickich, co było skutkiem ich wzmoczonej edukacji zainicjowanej przez Cerkiew¹⁷. Mimo że większość kleru unickiego w XVIII stuleciu pobierała edukację domową, co było cechą charakterystyczną duchownych prawosławnych lub unickich¹⁸, ich dzieci zdobywały wiedzę już w katolickich szkołach retoryki, syntaksysu, poetyki, gramatyki, teologii itd. Jest to bardzo ważne, zwłaszcza ze względu na dziedziczny charakter posługi duszpasterskiej. Warto podkreślić, że większą dbałość o edukację synów kapłańskich spowodowało zarządzenie z 1764 r., według którego synowie kapłanów, którzy od 15 roku życia nie kształcili się w szkołach, mieli zostać przywróceny do poddaństwa¹⁹. Można więc powiedzieć, że oświecenie dotarło do tak odległych zakątków wschodnich ziem Rzeczypospolitej, jak dekanaty unickie Kijowszczyzny.

¹⁶ M. Ślusarska, *op.cit.*, s. 181.

¹⁷ Zob. W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772–1914*, Lublin 1992; *idem*, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835–1875*, Lublin 1992, s. 67; I. Скочиляс, *Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 року*, Львів 2008; В. Лось, *Уніатська церква на Правобрежній Україні наприкінці XVIII- першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект*, Київ 2013, zob. również monografię D. Wereda, *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*, Siedlce–Lublin 2013, s. 375.

¹⁸ Zob. I. Скочиляс, *op.cit.*, s. 34.

¹⁹ I. Wodzianowska, *op.cit.*, s. 195.

²⁰ Radomyśl – miasto niedaleko Kijowa, siedziba metropolitów unickich w drugiej połowie XVIII w.

²¹ Zob. *Wizytacje generalne parafii unickich...*, s. 912.

²² M. Kopso, *op.cit.*, s. 455.

²³ *Ibidem*, s. 430.

²⁴ W wieku XVII Cerkiew prawosławna pod wpływem Kościoła katolickiego zaczęła również wielką uwagę zwracać na kazania i działalność katechetyczną. Konieczna stała się troska o głosicieli słowa Bożego i treść nauczania, coraz częściej pojawiały się wzory i wskazówki związane z przygotowaniem kazania – wszystko to w kontekście reform Cerkwi prawosławnej przeprowadzonych przez Petra Mohyłę, zob. A. Nowak, *Pieczerska oferta wydawnicza w pierwszej połowie XVII wieku a rozwój kaznodziejstwa prawosławnego* [w:] *Rola monasterów w kształtowaniu kultury ukraińskiej w wiekach XI–XX*, Kraków 2014, s. 211–221 oraz *eadem*, *Priesthood in the Teachings for the Clergy*, Kraków 2017.

Hierarchowie unicy zwracali dość dużą uwagę na przestrzeganie przez parochów zaleceń konstytucji synodalnych, dlatego wprowadzili coroczne egzaminy w dekanatach oraz konferencje teologiczne. W przypadku odnotowanej przez wizytatora niewiedzy parocha, był on wysyłany do Radomyśla²⁰ na jedno- lub dwutygodniowe rekolekcje. Wśród duchowieństwa dekanatów żytomierskiego oraz czudnowskiego w 1783 r. wysłano na rekolekcje 11 parochów²¹.

Było to oczywiście jedynie czasowe rozwiązanie – metropolici Jason Junosza Smogorzewski i Teodozy Rostocki starali się o własne seminarium duchowne w metropolii kijowskiej. Mimo niewątpliwego wzrostu poziomu edukacji duchowieństwa unickiego w drugiej połowie XVIII w. proces rozwoju własnego szkolnictwa oraz tożsamości Cerkwi nie został zakończony, co miało wpływ na los Cerkwi po rozbiorach Rzeczypospolitej.

Ważną rolę w procesie edukacji parochów niewątpliwie odegrały edycje cyryliczne poczajowskiej oficyny. Wiadomo, że drukarnia ojców bazylianów w Poczajowie była jednym z najbardziej prężnych ośrodków unickich, znanych z przywiązania do kultury i języka ruskiego, a jej produkcja była przeznaczona dla duchowieństwa i wierznych diecezji ukraińskich. Chodzi tu o ruskojęzycznych etyków chrześcijańskich. Nawet w wydaniach katechizmów w języku polskim modlitwy i teksty skierowane do wierzących były napisane po rusku²².

Najważniejsze wśród unickich katechizmów były tak zwane kazusy. Ich analiza wymaga większej uwagi.

Pierwsze katechizmy w Cerkwi unickiej powstały jeszcze w XVII w. i były stworzone na podstawie wydań Kościoła rzymskokatolickiego (katechizmy Melecjusza Smotryckiego, Jozafata Kuncewicza, Innocentia Winnickiego)²³. Katolickie wpływy odczuwano zatem w pracach prawosławnych, co było częstym zjawiskiem na ziemiach Rzeczypospolitej²⁴.

Nowy katechizm, który powstał według zaleceń synodu zamojskiego (1720), pt. *Sobranie pripadkov kratkoe*,

i duhovnym osobom potrebnoei, znany jako „kazusy”, był najbardziej rozpowszechnionym katechizmem Cerkwi unickiej w wieku XVIII²⁵. Funkcjonujący jako katechizm Lwa Kiszki, metropolity unickiego, był wydany zaraz po synodzie zamojskim w języku ruskim i – co ważne – miał przystępną cenę. Oprócz tego katechizm był również odzwierciedleniem nowej doktryny zatwierdzonej przez synod (chodzi tu o *filioque* i brak zbawienia poza Kościołem katolickim). Bardzo szybko kazusy zostały najpowszechniejszym dziełem wśród duchowieństwa unickiego i według opisów wizytacyjnych były lekturą konieczną dla parochów.

Pierwsze edycje kazusów ukazały się w Supraślu (1722) i w Uniewi (1732). Jeśli tekst supraślski był dwujęzyczny (polsko-ruski), to katechizm uniowski został napisany w języku ruskim, co oczywiście spowodowało jego większe rozpowszechnienie wśród kleru unickiego.

Kazusy były zatem jedną z najważniejszych unickich wykładni zarówno spraw dogmatycznych, jak i etycznych. W XVIII w. tylko spod pras drukarni bazyliańskich w Supraślu, Uniewi i Poczajowie pod różnymi tytułami (*Краткое сословіе науки христiанскія...*, *Поученіе о святых тайнах...*, *Богословія нравоучителная...*) wyszło co najmniej siedem wydań tego dzieła. Książkę drukowano również w innych placówkach, na przykład we lwowskiej drukarni bractwa przy katedrze Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w 1752, 1756 i 1760²⁶ oraz w oficynie poczajowskiej w latach 1751, 1756 i 1787²⁷. Zauważymy, że wśród duchowieństwa unickiego na Kijowszczyźnie najczęściej spotykamy właśnie poczajowskie, lwowskie oraz uniowskie druki kazusów – wydania w języku ruskim.

Protokoły wizytacyjne z drugiej połowy XVIII w. zawierają niepełne informacje o obecności tych wydań w przybytkach unickich. Z reguły wizytacje notują tylko książki niezbędne do liturgii. Irena Wodzianowska na przykładzie dekanatu czeczelnickiego na Braclawszczyźnie podkreśla, że kazusy w końcu XVIII w. w tym dekanacie

25 Ю. Федорів, *Замойський Синод 1720 року*, Рим 1972, s. 434.

26 Zob. J. Gętko, *Świat chrześcijański...*, s. 400.

27 Zob. M. Корзо, *op.cit.*, s. 444.

28 I. Wodzianowska, *op.cit.*, s. 210.

29 Zob. *Wizytacje generalne parafii unickich...*

30 Irena Wodzianowska w swojej pracy odnotowała dość liczne prywatne biblioteki dziekanów na Braclawszczyźnie, chociaż na ogół biblioteki kapłańskie były mizerne. Por. *eadem*, *op.cit.*, s. 207–208.

31 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. І.В. Вернадського (dalej: IP НБУВ), ф I, № 2468, арк. 119.

32 IP НБУВ, ф. I, № 2468, арк.1, 5; *Wizytacje generalne parafii unickich...*, s. 357.

posiadali już wszyscy kapłani²⁸, co niewątpliwie wskazuje na skuteczną pracę wydawniczą i duszpasterską Cerkwi unickiej. Na przykładzie dwóch dekanatów Kijowszczyzny: pawłockiego i chodorkowskiego, w roku 1783 udało się ustalić, że wśród 90 cerkwi dwóch dekanatów 44 kapłanów posiadało kazusy, 17 osób ich nie miało, a w pozostałych przypadkach brakuje informacji. To potwierdza dane I. Wodzianowskiej z dekanatów braclawskich i świadczy o wszechobecności kazusów w parafiach unickich w latach 80. XVIII w. Z kolei protokoły wizytacyjne dekanatów czudnowskiego i żytomierskiego, wydane przez ks. profesora Mariana Radwana, notują tylko dwie wzmianki dotyczące obecności kazusów w parafiach²⁹, co wymaga weryfikacji.

Niektóre bardziej dokładnie wykonane wizytacje zawierają cenną informację o istnieniu prywatnych bibliotek kleru parafialnego, które, przez brak źródeł, są dzisiaj prawie nieznane³⁰. W omówionych dwóch dekanatach pawłockim i chodorkowskim odnotowano 17 parochów posiadających prywatne biblioteki. W większości były to księgozbiory mizerne i liczyły po kilka książek. Zwykle wizytator notował tylko ich obecność, bez szczegółowego opisu. Czasami jednak zdarzała się informacja o książkach w języku ruskim i polskim różnych autorów, a u jednego parocha odnotowano nawet książkę po łacinie³¹. Dokładnie nie wiadomo, czy naprawdę znał ten język – było to bez wątpienia rzadkością. Niestety zazwyczaj nie posiadamy informacji o konkretnych tytułach, najczęściej notuje się książkę *Narodowieszczanije lub słowo kafolyczeskoje dla ludzi*³² – bardzo znany zbiór nauk katechetycznych wydanych przez bazylian poczajowskich w latach 1768 i 1778, występujący jako materiał kazań z misji ludowych i niejako przewodnik dla duchownych parafialnych. W przedmowie mieści się bardzo ważny dla nas motyw publikacji: konieczność przekazania podstawowej wiedzy na temat podstaw wiary chrześcijańskiej w języku prostym ruskim i zachowania tożsamości obrządku wschodniego. Z tego powodu wyjaśnia ona

różnicę między rzymskim katechizmem i *credo* a katechizmem pozajowskim stworzonym na podstawie *credo* nicejsko-konstantynopolińskiego funkcjonującego w obrządku bizantyjskim. Książka zawiera oddzielną sekcję wyjaśniającą różnicę między greckim a łacińskim obrządkiem, z podkreśleniem zachowania obrządku wschodniego. Bez wątpienia zgadzamy się tu z Margaritą Korzo, że obecność tej książki świadczy o procesie konfesjonalizacji, który miał wówczas miejsce w Cerkwi unickiej³³. Znalezienie wyżej wymienionego dzieła ojców bazylianów wśród prywatnych ksiązek parochów na Kijowszczyźnie świadczy również o rozprzestrzenianiu się idei produkowanych przez nich na obszarze, który zwykle uważany jest za twierdę prawosławia.

Oprócz kazusów, których posiadanie było obligatoryjnie, udało się nam odnotować ciekawostki w prywatnych bibliotekach parochów. Z reguły dobre księgozbiory posiadali dziekani³⁴, chociaż można spotkać ciekawe okazy w bibliotekach parochów. Tak niezwykle ważne znalezisko reprezentuje książka z prywatnego księgozbioru proboszcza parafii Stepek Trochyma Przyworskiego (dekanat chodorkowski), którą, według wzmianki wizytatora, czytał. Chodzi tu o dzieło *Nauka dla nowych spowiedników* ks. Pawła Brzostowskiego z języka włoskiego na polski przetłumaczona, wydana w Berdyczowie³⁵. Według rozważań badaczki Magdaleny Ślusarskiej Paweł Ksawery Brzostowski, wileński kanonik i pisarz, przetłumaczył i wydał w latach 1765–1766 u pijarów w Wilnie wspomnianą pracę. Książka miała drugie i prawdopodobnie trzecie wydanie u karmelitów bosych w Berdyczowie w 1774 r.³⁶ Badaczka przypuszcza, że edycja berdyczowska z 1774 r. ukazała się w dwóch wersjach: jedna „z rozkazu księdza Leona Szeptyckiego, biskupa lwowskiego, halickiego”, druga – „nakładem [...] księdza Maksymiliana Ryła, biskupa chełmskiego i bełskiego, wizytatora apostolskiego całej Rusi”³⁷. Właśnie jedną z tych wersji wydanych w Berdyczowie czytał unicki paroch.

33 M. Kop3o, *op.cit.*, s. 473.

34 I. Wodzianowska, *op.cit.*

35 IP HBVB, ф. I, № 2468, арк. 35.

36 Zob. M. Ślusarska, *op.cit.*, s. 188–192.

37 *Ibidem*, s. 188.

W niniejszym artykule nie dążę do omawiania kwestii poruszonych w dziele M. Ślusarskiej, zauważę tylko, że tekst podejmuje szereg zagadnień związanych z życiem religijnym i obyczajowym wiernych, w tym także dotyczących stanu kapłańskiego, więc bez wątpienia był on bardzo interesujący również dla przedstawicieli duchowieństwa Cerkwi unickiej zjednoczonej z Rzymem. Oczywiście nie można wysnuwać poważnych wniosków na podstawie jednej wzmianki, chociaż jest ona o tyle ważna, że podejmuje kwestie wspólnych interesów Kościoła katolickiego oraz Cerkwi unickiej dotyczące moralności i pogańskich tradycji wśród ludności Rzeczypospolitej. Oczywiście to zagadnienie potrzebuje pogłębionej analizy. Możemy spojrzeć na to przez pryzmat oświecenia, które bardzo powoli, ale postępowało na Wschód.

Działalność katechetyczna parochów

Według przepisów synodu zamojskiego każdy paroch, pod karą grzywny i zawieszenia (suspensji) w czynnościach kapłańskich, był zobowiązany w każdą niedzielę i święto uczyć parafian artykułów wiary i modlitw. Pod koniec XVIII w. duchowni również byli zobowiązani do nauczania swoich wiernych i wskazywania im różnic między łacińskim a unickim obrzędkiem. W katechizmie Porfiriusza Ważyńskiego z końca XVIII w. podkreślano, że różnorodność obrzędów nie niszczy, ale wręcz zdobi Kościół.

Dlatego w wizytacjach cerkwi unickich stale powtarzano, że paroch naucza swoich wiernych artykułów wiary, pacierza i katechizmu. Nie wymagano od parafian dużej wiedzy religijnej, najważniejszą rzeczą było posłuszeństwo wobec pastora i znajomość podstaw wiary. Wizytator notował, że główne tajemnice wiary oraz przykazania Boże i cerkiewne mały być nauczane w słowach prostych i do zrozumienia łatwych „owieczek” swoich. Także duchowni byli zobowiązani do wprowadzania nowych reguł

obrzędowych nieznanymi wśród byłych prawosławnych, czyli nauczania nowego sposobu spowiedzenia³⁸, informowania o obowiązku spowiedzi wielkanocnej, wprowadzania reguły, by za rodziców chrzestnych brać tylko jedną parę, a nie kilka, jak to miało miejsce w Cerkwi prawosławnej³⁹. Prawdopodobnie dość ciężko było usunąć te praktyki zewnętrzne ze względu na tradycyjną dla obrządku wschodniego skłonność do rytualizmu zewnętrznego⁴⁰.

Istnieje bardzo mało danych na temat tego, jak odbywało się szkolenie z zakresu katechizmu. Przypuszczają się, że duszpasterze nauczali go na pamięć, używając prostych zdań, łatwiejszych do nauczenia i przyjmowania przez wierzących⁴¹.

Oprócz nauczania katechezy, co było obowiązkowe, niektórzy księża wiele uwagi poświęcali kaznodziejstwu oraz tłumaczeniu ewangelii, za co otrzymywali szczególną pochwałę od wizytatora⁴².

Trudno ustalić, na ile działalność duszpasterska duchownych unickich była skuteczna. Mamy informacje zarówno o wysokim poziomie wiedzy wiernych, jak i o jej całkowitym braku. Na przykład paroch Szymon Wigura z dekanatu żytomierskiego „ludkowi swemu należyce i ku zazdrości drugich w nauce chrześcijańskiej katechizmowej i przedniejszych wiary św. artykułów wycwiczonemu tychże nauk przypominać nie zaniedbywał”⁴³. Mimo to najczęściej spotykamy notatki o miernej znajomości artykułów wiary przez wiernych, chodzi tu głównie o osoby dorosłe. Odwiedzający zauważają obecność nie tylko braku podstaw wiary u parafian, ale także i niechęć niektórych do nauczania.

Spotykamy w literaturze wzmiankę o stosowaniu przez duchowieństwo unickie różnych form przymusu społecznego, aby zachęcić wiernych do katechezy⁴⁴, a także o przymusie wobec właścicieli majątków, co było widoczne w czasie misji bazylikańskich na ziemiach na granicy rosyjskiej⁴⁵. Jest również informacja zwrotna na ten temat, mianowicie – właściciele zmuszali wiernych do odrabiania pańszczyzny w święta.

38 Zgodnie z tradycją wschodnią spowiedź odbywała się na stojąco, dotyczyło to zarówno kapłana, jak i spowiadającego.

39 *Wizytacje generalne parafii unickich...*, s. 245, IP HBYB, ф. I, № 2468.

40 Jak zaznacza I. Wodzianowska, odmiennosć pewnych praktyk religijnych była zauważona w czasach misji ludowych prowadzonych przez bazylian, *eadem, op.cit.*, s. 305.

41 Znalezione opisy misji bazylikańskich, gdzie właśnie tak odbywała się nauka, przypuszcza się więc, że i w duszpasterstwie tak było, zob. B. Lorens, *op.cit.*

42 IP HBYB, ф. I, № 2468, apk. 150; *Wizytacje generalne parafii unickich...*, s. 144.

43 *Wizytacje generalne parafii unickich...*, s. 116.

44 M. Kop30, *op.cit.*, s. 454.

45 B. Lorens, *op.cit.*, s. 261.

46 *Wizytacje generalne parafii unickich...*, s. 120.

47 Na przykład podobna sytuacja miała miejsce we wsi Kożanki (dekanat pawołoski), zob. IP НБУВ, ф.1 № 2468, арк. 142.

48 Píše o tym I. Wodzianowska na przykładzie Braclawszczyzny.

49 W. Kolbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach...*, s. 20–21; М. Яременко, *Міжконфесійні відносини у Україні та Білорусі у XVIII ст. (Постановка проблеми)*, „Соціум. Альманах соціальної історії” 2003, вип. 3, s. 130–131.

50 І. Скочиляс, *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.: організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010.

Mimo że nie znaleziono w protokołach wizytacyjnych podobnego stwierdzenia, należy przypuszczać, że miało to miejsce również na tym skomplikowanym obszarze. O wiele częściej spotyka się zalecenia dla księży dotyczące używania w przypadkach niechęci wiernych do nauczania czasowych restrykcji: nieudzielania sakramentów świętych oraz ślubów⁴⁶.

Wydaje się, że duchowieństwo unickie cieszyło się autorytetem. Pojawiają się wzmianki, że w roku 1770 wierni byli zmuszani do zmiany obrządku na prawosławny przez żołnierzy rosyjskich, a po ich odejściu powracali do swego parocha⁴⁷. Oczywiście zdarzało się i na odwrót. Warto zaakcentować, że w wielu przypadkach ważną rolę odgrywał faktor istniejących relacji między parafianami i duchownymi, często osobisty konflikt między kapłanem a wspólnotą wiernych był decydujący. Właśnie częste manewrowanie między dwoma wyznaniem stało się strategią przetrwania wielu wiernych oraz duchownych w warunkach prześladowań, buntu oraz zmiany granic politycznych, co było charakterystyczne dla tego czasu i terytorium⁴⁸. Wpływało to również na bardzo słaby poziom tożsamości religijnej ludności, co skłoniło niektórych badaczy do głoszenia tez o obojętności religijnej ludności na Kijowszczyźnie⁴⁹ lub słabej konfesjonalizacji tych obszarów⁵⁰. Bez wątplenia szybka zmiana obrządku z unickiego na prawosławny, do której doszło po trzecim rozbiore Rzeczypospolitej, świadczy o braku dostatecznej wiedzy religijnej wiernych. Ludność ta w wieku oświeceniowym mimo ewangelicznej działalności kleru unickiego wciąż pozostawała niedokształcona.

Podsumowanie

Druga połowa XVIII w. charakteryzowała się w Rzeczypospolitej wzmogoną aktywnością Kościoła katolickiego na zaniedbanej religijnie, kulturowo i cywilizacyjnie wsi. Dotyczy to również i Cerkwi unickiej, która w tym czasie przeżywała swój rozkwit. Wzmocniona

przez zjednoczenie z Kościołem katolickim prowadziła aktywną działalność ewangeliczną, z uwzględnieniem uchwał soboru trydenckiego, i jednocześnie starała się o nauczanie podstaw wiary na swój własny sposób, co wskazuje na stopniowy proces jej konfesjonalizacji. Przyczyniła się do tego i działalność wydawnicza, zwłaszcza oficyny poczajowskiej, która wydawała katechizmy dla duchownych i wiernych w języku ruskim. Wszystko to powiększało poziom edukacji parochów. Z kolei duchowni pracowali nad poprawą religijnej postawy wiernych, co świadczy o postępach, choć niewielkich, wieku oświecenia na tych ziemiach. Wzmacnianiu rozwoju Cerkwi unickiej w XVIII w. towarzyszył proces kształtowania mentalności wyznaniowej wiernych, która stała się żywym kulturowym fenomenem epoki. Niestety zauważamy i wiele problemów na ziemiach Kijowszczyzny, która najmniej została zewangelizowana przez duchownych Cerkwi unickiej. Chodzi tu o słabą organizację cerkiewną, niewielką religijną świadomość wiernych, silne wpływy prawosławnych i – co najważniejsze – rosyjskie interwencje wojskowe.

Ewangelizacja Cerkwi unickiej, zwłaszcza kwestia konfesjonalizacji, pozostaje dość złożonym problemem, bez analizy którego nie jesteśmy po prostu w stanie głębiej zrozumieć mentalność społeczeństwa ukraińskiego na pograniczu oraz jej skutków widocznych do dzisiaj.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Институт рукопису Національної Бібліотеки України ім. І.В. Вернадського, ф I, № 2468.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Wizytacje generalne parafii unickich w województwie kijowskim i bracławskim po 1782 roku, M. Radwan (oprac.), Lublin 2004.

OPRACOWANIA I ARTYKUŁY NAUKOWE

Bieńkowski L., *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce* [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2: XVI–XVIII, J. Kłoczowski (red.), Kraków 1969, s. 781–1049.

Getka J., *Język „Nauk Parafialnych” (1794) – ukraiński wariant prostej mowy końca XVIII wieku*, Warszawa 2012.

Getka J., *Świat chrześcijański wobec dziedzictwa słowiańskiego. Wyobrażenia ludowe w bazylijskich teologiach moralnych (XVIII wiek)*, „*Studia Wschodniosłowiańskie*” 2016, t. 16, s. 397–412.

Getka J., *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylijskie XVIII wieku*, Warszawa–Lublin 2019.

Kołbuk W., *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835–1875*, Lublin 1992.

Kołbuk W., *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772–1914*, Lublin 1992.

Kołbuk W., *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1998.

Lorens B., *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*, Rzeszów 2014.

Nowak A., *Pieczerska oferta wydawnicza w pierwszej połowie XVII wieku a rozwój kaznodziejstwa prawosławnego* [w:] *Rola monasterów w kształtowaniu kultury ukraińskiej w wiekach XI–XX*, Kraków 2014, s. 211–221.

Nowak A.Z., *Priesthood in the Teachings for the Clergy*, Kraków 2017.

Radwan M., *Socjografia Kościoła greckokatolickiego na Bratysławszczyźnie i Kijowszczyźnie w 1782 roku*, Lublin 2004.

Ślusarska M., *Ku odnowie życia religijno-moralnego wiernych i poprawie ich obyczajów. Duchowieństwo diecezji wileńskiej w okresie pontyfikatu biskupa Ignacego Jakuba Massalskiego (1762–1794) a oświeceniowa reforma katolicka*, „*Senoj i Lietuvos literatura*” 2012, vol. 33, s. 177–192.

- Wereda D., *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*, Siedlce–Lublin 2013.
- Wodzianowska I., *Zmierzch Unii: struktury terytorialne i personalne Cerkwi greckokatolickiej w drugiej połowie XVIII wieku na Braclawszczyźnie*, Lublin–Tchew 2018.
- Довбищенко М., Лось В., *Унійна Церква на Київщині 1793–1839 рр. (загальний огляд)* [w:] *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, вип. XIV–XV, Дрогобич 2011, s. 211–227.
- Корзо М., *Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований*, Москва 2007.
- Лось В., *До питання релігійності уніатського населення Правобережної України наприкінці XVIII ст.: на прикладі посвят церков та чудотворних ікон* [w:] *Болховітінський щорічник*, Київ 2013, s. 110–134.
- Лось В., *Уніатська церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII-першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект*, Київ 2013.
- Сеник С., *Латинізація в українській католицькій церкві*, Люблін, Свічадо 1990.
- Скочиліас І., *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.: організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010.
- Скочиліас І., *Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 року*, Львів 2008.
- Федорів Ю., *Замойський Синод 1720 року*, Рим 1972.
- Яременко М., *Київське чернецтво XVIII ст.*, Київ 2007.
- Яременко М., *Міжконфесійні відносини у Україні та Білорусі у XVIII ст. (Постановка проблеми, „Соціум. Альманах соціальної історії” 2003, вип. 3, s. 130–131.*
-